

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША. НАДІЯ	
<i>Розділ 1. Гірка Правда</i>	11
<i>Розділ 2. КОНТРОЛЬ — це ілюзія</i>	26
<i>Розділ 3. НЬЮТОНІВСЬКІ ЗАКОНИ ПОЧУТТІВ</i>	48
<i>Розділ 4. Як здійснити всі мрії</i>	72
<i>Розділ 5. Надія — лайно</i>	104
 ЧАСТИНА ДРУГА. УСЕ ЗАМАХАЛО	
<i>Розділ 6. ФОРМУЛА ЛЮДЯНОСТІ</i>	125
<i>Розділ 7. Біль — УНІВЕРСАЛЬНА КОНСТАНТА</i>	145
<i>Розділ 8. ЕКОНОМІКА ПОЧУТТІВ</i>	169
<i>Розділ 9. ОСТАННЯ РЕЛІГІЯ</i>	188
 <i>Подяки</i>	 203
<i>Примітки</i>	205

ГІРКА ПРАВДА

На малому шматку землі посеред центральноєвропейських рівнин, поміж складів колишніх військових бараків проросло щільною паростю зло, концентроване й темне — такого історія людства ще ніколи не знала. Чотири роки тут сортували, ув'язнювали, піддавали тортурам і вбивали людей — загалом понад 1,3 мільйона, і все це на території завбільшки із Сентрал-парк у Мангеттені. Зупинити цей жах було не під силу нікому.

Крім одного чоловіка.

У казках і коміксах усе просто: герой стрімголов кидається просто в пащу пекла, щоб стати на герць із жахливим утіленням зла. Сили нерівні. Сміливість сміховинно невиправдана. Але наш бравий герой ані секунди не вагається, анітрохи не здригається. Він мужньо долає дракона, перемагає всіх демонів, рятує планету, а заодно і двійко принцес.

І на короткий час починає жевріти надія.

Але ця історія — не про надію. Вона про те, як усе з гуркотом неслося під три чорти. І то так стрімко, що в наші комфортні дні шарового вай-фаю і великих пухових ковдр це просто на голову не налазить.

Іще до свого доленосного рішення прослизнути на територію Аушвіцу Вітольд Пілецький устиг стати героєм. У молодості він отримав звання заслуженого офіцера на Польсько-радянській війні 1918 року. Ухопив комуняк за яйця ще тоді, коли ніхто й не підозрю-

вав, яка фігня всі ці «влади рад». Після війни Пілецький переїхав у село, одружився з учителькою й народив двох діточок. Він любив їздити верхи, носити кумедні капелюхи й курити сигари. Життя було просте й гарне.

А потім у Німеччині до влади прийшов Гітлер, і почали коїтися всякі дурні речі. Польща не встигла й оком змигнути, як нацисти зі своїм блицкригом захопили половину країни. А менше ніж за місяць було підкорено решту території. Полякам так і не вдалося вступити в чесний бій: поки із Заходу насували нацисти, зі Сходу вдерлися Совети. Країну затисло між молотом і ковадлом: роль молота виконувала країна з манією величі й бажанням захопити світ, заодно здійснюючи масові вбивства, а ковадла — країна нестямних і безтямних геноцидів. І я вам точно не скажу зараз, хто з них був хто.

Спочатку Совети були ще жорстокіші за нацистів. Вони вже вміли робити всякі лайняні штуки типу «скинути попередню владу і прогнути все населення під власну недороблену ідеологію». Нацисти на їхньому тлі скидалися більше на імперіалістів-незайманців (не дивно — ви тільки погляньте на фотографії Гітлерових вусів). За різними оцінками, у перші місяці війни Совети арештували й відіслали на схід близько мільйона поляків. Задумайтеся: мільйон людей — за кілька місяців просто зник. Частина з них доїхала аж до сибірських ГУЛАГів, частину через десятки років знайшли у величезних масових похованнях. Доля багатьох невідома досі.

Пілецький воював на всіх фронтах — і проти нацистів, і проти Советів. А потім, коли зазнав поразки, пішов з офіцерами-побратимами в підпілля у Варшаві. Партизани називали себе Таємною польською армією.

Навесні 1940 року Таємна польська армія отримала інформацію, що неподалік від якогось провінційного містечка на півдні Польщі німці будують величезний тюремний комплекс під назвою Аушвіц. До літа 1940-го в західній частині країни зникли тисячі польських офіцерів і національних провідників. Серед учасників руху опору почав наростати страх, що на заході починається таке саме масове винищення населення, яке вже було здійснене на сході. Пілецький з іншими повстанцями почали підозрювати, що саме в Аушвіці,

КОНТРОЛЬ — ЦЕ ІЛЮЗІЯ

Усе почалося з того, що в Елліота боліла голова³³. Елліот був успішний чоловік, керівник в успішній компанії. Його любили співробітники й сусіди. Елліот умів бути привітним і дотепно жартував. Це був гарний батько, чоловік і друг. До того ж він міг собі дозволити поїхати у круту відпустку на райські острови.

От тільки голова в Елліота боліла регулярно. Не так, як час від часу болить у кожного з нас, коли доводиться кривитися й пити аспірин. Біль був такий, наче мозок от-от вибухне, а череп розвалиться. Наче на очні яблука зсередини тисне по металевій кулі.

Елліот пив ліки. Лягав відпочивати вдень. Намагався уникати стресу, заспокоюватися, відпускати ситуацію, ігнорувати проблему і, навпаки, ставати з нею лицем до лица, щоб позбутися. Але голова боліла. Що далі, то сильніше. Невдовзі болі стали такими сильними, що Елліот не міг спати вночі й працювати вдень.

Зрештою він пішов до лікаря. Той, як і належить лікареві, обстежив Елліота, відправив на аналізи і зробив різні знімки, а коли отримав результати, повідомив Елліоту погану новину: у його мозку була пухлина, якраз у лобовій частці. Ось тут, бачите? Оця сіра пляма спереду. І знаєте, пухлина велика. Десь як тенісний м'яч.

Хірург вирізав пухлину, і Елліот повернувся додому. Знову пішов на роботу. Знову став жити із сім'єю і спілкуватися з друзями. Усе нібито стало так, як було.

А тоді все полетіло під три чорти.

Елліот у якийсь момент відчув, що більше не може працювати, як раніше. Завдання, які колись робилися за хвилину лівою ногою, тепер вимагали неймовірних зусиль і зосередженості. На прості побутові рішення (наприклад, яку ручку взяти — чорну чи синю) доводилося витратити години. Елліот робив абсолютно дурні помилки й не міг тижнями їх виправити, а його блокнот-планер скоро перетворився на справжню чорну діру: у ньому безслідно зникали зустрічі й дедлайни, ніби випадаючи з простору й часу.

Спершу співробітники жаліли Елліота й намагалися його виправдати. Ну, бо ж чоловікові щойно вирізали з мозку пухлину з яблуко. Але потім усім набридло виправдовувати горе-колегу. Його пояснення звучали жалюгідно. Ви пропустили збори інвесторів, намагаючись замовити новий степлер, Елліоте? Серйозно? І чим ви взагалі в цей час думали³⁴?

Минуло кілька місяців пропущених зборів та іншої фігні, й усім довелося подивитися в очі неприємній правді: Елліот позбувся не тільки пухлини в мозку (і добрячого шматка прибутків компанії, як вважали колеги), він утратив щось більше. Довелося його звільнити.

Удома в Елліота ситуація була не набагато краща. Уявіть собі татуся-на-своїй-хвилі, фаршированого лінню й посипаного «Шоу Опри Вінфрі», запеченого за температури 200 °С двадцять чотири години на добу. Оце таким було нове життя Елліота. Він не ходив уболівати за футбольну команду свого сина. Пропускав батьківські збори, бо дивився фільм про Джеймса Бонда по телевізору. Забував спілкуватися з дружиною (точніше, думав, що одного разу на тиждень достатньо).

З'явилися нові несподівані приводи для сімейних сварок. Утім їх і сімейними сварками назвати якось язик не повертається: бо щоб посваритися, двоє мають сердитися одне на одного, а в Елліота все було не так. Поки його дружина дихала вогнем, сам він ледве чи розумів, про що йдеться. Замість виправити ситуацію в сім'ї, показати свою любов і турботу рідним людям, Елліот віддалився і збайдужів. Так ніби почав жити у власному вимірі, недоступному іншим мешканцям Землі.

Дружина більше не могла такого витримувати. Елліоте, ти втратив більше, ніж почуття гумору, кричала вона. Те, що ти втратив,

НЬЮТОНІВСЬКІ ЗАКОНИ ПОЧУТТІВ

Уперше Ньютон отримав ляпаса в полі. Дядько пояснював йому, чому пшеницю треба сіяти діагональними рядами, але Ісаак не слухав. Він дивився на сонце і думав, із чого зроблені промені.

Хлопцеві було тільки сім⁶⁶.

Дядько так сильно вдарив його по лівій щоці, що Ісаакова здатність відчувати себе розбилася об землю, на яку впало його тіло. На деякий час він утратив відчуття власної цілісності. А коли уламки душі склалися назад, маленька непомічена скалка лишилася там, у грязюці, звідки її так ніколи й не вдалося дістати.

Ісааків батько помер іще до його народження, а мати невдовзі покинула сина і вийшла заміж за якогось старого багача із сусіднього села. Тож у юні роки, коли формувалася його особистість, Ісаака відфутболювали то до одного дядька з кузенами, то до другого, то до бабусь-дідусів. Ніхто особливо не радів хлопцеві. Що з ним було робити? Він усіх обтяжував. Любити Ісаака було важко, тому ніхто його й не любив.

Ісааків дядько був неосвічений алкоголік, але копиці на полі рахувати вмів добре. Це було його єдине інтелектуальне досягнення, і він користувався ним, мабуть, частіше, ніж було треба. Ісаак часто супроводжував дядька під час цих підрахункових прогулянок, бо то був єдиний час, коли родич звертав на хлопця увагу. А малий так її прагнув, що всотував, як спраглий у пустелі.

Незабаром виявилось, що Ісаак — малий вундеркінд. У вісім років він міг підрахувати, скільки їжі треба, аби цілу зиму годувати овець і свиней. У дев'ять в умі визначав урожайність із гектара пшениці, ячменю й картоплі.

Коли Ісааку виповнилося десять, він вирішив, що сільське господарство — це нудно, і взявся обчислювати точну траєкторію руху сонця над землею в різні пори року. Дядька ж ця траєкторія геть не обходила — її на хліб не намастиш (принаймні негайно) — тому він знову бив Ісаака.

У школі хлопцеві велося не краще. Він був блідий, скулений і неухважний, спілкуватися не вмів. Ісаак цікавився всякими вумними штуками: сонячними годинниками, Декартовими системами координат, а також тим, чи місяць має сферичну форму. Поки інші діти грали у крикет або у квача в лісі, він годинами сидів над струмком, вдивляючись у воду й міркуючи, як зіниці бачать світло.

У дитинстві Ісаака Ньютона стусанів і ляпасів було дуже багато. І щоразу побите Серце *засвоювало* непорушну, як йому здавалося, правду: щось у ньому *не так*. Інакше чому батьки його покинули? Чому з нього сміялися інші діти? Як інакше пояснити те, що він майже весь час самотній? Поки його Розум малював красиві графіки й визначав дати затемнень місяця, Серце мовчки *засвоювало*: щось у цьому малому англійцеві з Лінкольнширу *неправильне*.

Одного дня Ісаак написав у зошиті: «Я малий хлопець. Блідий і слабкий. Для мене немає місця. Ані в домі, ані на дні пекла. Що мені робити? На що я здатен? Залишається тільки ридати»⁶⁷.

Усе, що ви зараз прочитали про Ньютона, — правда (або могло відбуватися з великою ймовірністю). А тепер уявімо паралельний світ. Поселімо в нього іншого Ісаака Ньютона, дуже схожого на нашого. Він походить з неблагополучної родини. Житиме самотою, оточений неприязню. Усе по-вундеркіндівськи вимірятиме й обчислюватиме.

Але в нашому паралельному світі замість ревно вимірювати явища зовнішнього світу він вирішить ревно вимірювати світ внутрішній, психологічний, світ людського розуму й серця.

Уявити це не так уже й складно, бо жертви насильства якраз найпроникливіше бачать людську природу. Ми з вами можемо час

Як здійснити всі мрії

Уявіть собі таку картину: друга ночі, а ви досі сидите на дивані, тупо витріщаючись в екран телевізора. Чому? Важко сказати. Просто сидите там, у вітальні, за інерцією, бо це простіше, ніж встати і піти в ліжку. Тому ви досі перед телеком.

Чудово. От у якому стані я застав вас: придушених апатією, розгублених, безсилих перед лицем долі. Ніхто не дивиться тупі шоу до другої ночі, якщо завтра буде важливий день. Ніхто годинами не бореться із собою, щоб відірвати дупу від м'якого сидіння — якщо тільки не переживає кризи надії. От саме про цю кризу я й хочу поговорити.

На вашому екрані з'являється мій фейс. Я повен енергії. На тлі за моїм обличчям блимають яскраві кольори, лунає дуже гучна музика. Я майже кричу. Але — о диво! — моя усмішка приємна й невимушена. Я заспокоюю. Так ніби дивлюся в очі вам і тільки вам.

«Повірте, я розв'яжу всі ваші проблеми», — кажу я.

О-о-о, я тебе благаю, думаєте ви. Та ти й половини моїх проблем не знаєш, чувачок.

«І запевняю вас: я знаю, як здійснити всі ваші мрії!»

Ну-ну, а я іспанський льотчик.

«Чудово розумію, що ви зараз відчуваєте».

Ніхто не розуміє, що я відчуваю, автоматично кажете ви собі, дивуючись, як швидко в голові вистрибує ця відповідь.

«Колись я теж був розгублений, — кажу я, — самотній, покинутий, утратив надію. Валявся ночами без сну незрозуміло чому,

думаючи, що зі мною не так, яка невидима стіна стоїть між мною і моїми мріями. Я знаю, ви переживаєте те саме. Ніби щось втратили. Тільки не знаєте що».

Насправді я кажу так тому, що ці почуття хоч раз у житті приходять до кожного. Така людська природа. Усім нам важко подолати невгамовне екзистенційне почуття провини, воно завжди з нами. Усі ми зазнаємо страждань і насильства — хтось більше, хтось менше, особливо в дитинстві та юності. І всі ми до кінця життя намагаємося компенсувати ті страждання.

Тож коли в житті настає чорна смуга, ми впадаємо в розпач.

Як і всі люди, які переживають скрутні часи, ви так міцно загортаєтеся в біль, що забуваєте: він — повсюди, і ваші страждання зовсім не унікальні. Навпаки, універсальні. А оскільки ви про це забули, то починаєте думати, ніби я звертаюся безпосередньо до вас, ніби, отримавши магічну силу, зазираю просто на дно вашого серця, читаючи в ньому, як у розгорнутій книжці. Тому сідаєте рівно й починаєте дослухатися.

А я повторюю: «Тому що в мене є рішення для всіх ваших проблем. Я можу здійснити всі ваші мрії». Тепер я вказую просто на вас, і мій гігантський палець мало не вивалюється з екрана. «У мене є відповіді на всі запитання. Я маю рецепт нескінченного щастя і вічного життя. Ось він...»

Те, що я кажу далі, таке нетутешнє, таке сміховинне, абсолютно ненормальне й цинічне, що ви починаєте мені вірити. Проблема в тому, що вам *хочеться* мені вірити. Ви *потребуєте* цієї віри в мої слова. Я пропоную надію і спасіння, що їх так розпачливо прагне ваше серце. Тому ваш Розум повільно доходить висновку: моя ідея така шалено дика, що може виявитися дієвою.

Нав'язлива реклама за моєї участі триває, і ваша екзистенційна потреба знайти десь, *де-небудь*, сенс, зносить усі дамби психологічного захисту і впускає мене у ваше серце. Ні, ну я ж довів, що розумію ваш біль, а отже, тепер маю доступ до потаємних дверей вашої правди і можу вливати свої слова просто вам у вени. Тож, витріщаючись на мої білі зуби і вслухаючись у крикливі слова, ви усвідомлюєте, що я кажу: «Колись мені було так само паскудно, як вам... і я знайшов вихід. Ходімо за мною».

готалися... і відвернулись одне від одного з огидою). Але Мета відчувала, що невдовзі її благодійність дійде межі.

Вона познайомилася з Ніцше на званому обіді. Слухала, як він грає на фортепіано, жартує й розказує історії про колишні пригоди своєму старому другові, композитору Ріхарду Вагнеру. Ніцше був геть не схожий на власні тексти, чемний і скромний. Умів дуже уважно слухати. Страшенно любив поезію, міг розказувати напам'ять десятки віршів. Міг годинами сидіти і грати у слова, співати й вигадувати каламбури.

Ніцше був чарівливо розумний. Мав такий гострий розум, що кількома словами міг пояснити найскладніше явище. Афоризми, які пізніше почав повторювати цілий світ, вилітали з його рота, як пара в прохолодний день. «Забагато розмовляти про себе — один зі способів приховати власне справжнє ество», — раптом прорікав він, і всі гості у вітальні миттєво змовкали¹⁶¹.

Коли Ніцше був поряд, Мета зазвичай мовчала, і не тому, що її переповнювали почуття. Просто вона відчувала, що її розум наче відстає на кілька кроків від його, тож мусить мовчки наздоганяти.

Ні, Меті не бракувало інтелекту. Для своєї епохи вона була справжньою відчайдухою й розумакою. Це була перша жінка у Швейцарії, яка здобула докторський ступінь. Вона була однією з провідних феміністок і письменниць у світі. Вільно володіла чотирма мовами і друкувала статті в різних виданнях Європи, виступаючи за права жінок (тоді це була неймовірно радикальна позиція). Мета багато їздила по світу, була розумна і завзята¹⁶². І коли натрапила на праці Ніцше, то відчула, що знайшла людину, чиї ідеї можуть допомогти вивести жінок на новий рівень свободи.

Бо цей чоловік виступав за сильну особистість, за радикальну персональну відповідальність. Цей чоловік вважав, що індивідуальні здібності важливіші за будь-що інше, і кожна людина не тільки заслуговує використовувати весь свій потенціал, а й має обов'язок вправлятися в цьому й прагнути цього. Мета вважала, що Ніцше назвав словами головні ідеї і принципи, які надихнуть жінок і виведуть із вічного рабства.

Була тільки одна проблема: Ніцше не був феміністом. Усі ці розмови про звільнення жінок його тільки смішили.

ФОРМУЛА ЛЮДЯНОСТІ

Іммануїл Кант був або найнуднішою людиною на Землі, або еротичною фантазією для продуктивного задрота. Сорок років він щодня вставав о п'ятій і писав рівно три години. Потім ішов на роботу в університет, де пропрацював кілька десятиліть, і рівно чотири години читав лекції. Потім обідав у ресторані (ви не помилилися, там він теж харчувався роками). Далі йшов на прогулянку в парк і ходив по ньому десятиліттями визначеним маршрутом. Виходив із дому й повертався завжди в один і той самий час. Кант не міняв розпорядку дня сорок років. Кожен його наступний день був точною копією попередніх. Кожен. Божий. День¹⁸⁴.

Філософ став персонажем місцевих легенд. Сусіди казали, що за ним можна звіряти годинники. Він виходив на прогулянку о п'ятнадцятій тридцять, майже щодня вечеряв у ресторані з одним і тим самим другом, а потім, іще трохи попрацювавши, лягав у ліжко рівно о десятій.

Нудна картинка. Та попри це Кант був одним з найважливіших і найвпливовіших мислителів в історії людства. І у своїй однокімнатній квартирці в пруському Кенігсберзі вершив справи, які збурили світ більше за діяння деяких королів, президентів, прем'єр-міністрів і генералів, які жили до і після нього.

Якщо вам випало щастя бути частиною демократичного суспільства, яке захищає індивідуальні свободи, маєте дякувати за це зокрема і Канту. Він одним із перших сказав, що всі люди мають гідність, яку треба поважати¹⁸⁵. Він був одним із перших, хто

передбачив створення міжнародної організації, яка охоронятиме й гарантуватиме мир у всьому світі (ця ідея пізніше трансформувалася в ООН)¹⁸⁶. Кантові пояснення, як ми сприймаємо простір і час, пізніше надихнули Ейнштейна на створення теорії відносності¹⁸⁷. Кант був одним із перших, хто заговорив про можливість захищати права тварин¹⁸⁸. Він підняв із попелу філософію естетики та краси¹⁸⁹. Він вирішив двохсотлітню суперечку між раціоналізмом та емпіризмом — на кількох сотнях сторінок¹⁹⁰. А крім цього (хоча хіба й цього не досить?), Кант перевернув із ніг на голову моральну філософію, відкинувши ідеї, що були базою Західної цивілізації від часів Арістотеля¹⁹¹.

Кант був справжнім інтелектуальним локомотивом. Якби Розум мав біцепси, Кантів Розум був би Василем Вірастюком.

Так само точно, як розпорядку дня, Кант дотримувався власних переконань. Він вважав: існує правильне й неправильне, згідно із системою цінностей, яка не залежить від почуттів і оперує поза ними й поза судженнями Серця¹⁹². Ба більше, він сам жив так, як проповідував. Королі намагалися піддати його цензурі; священники намагалися звинуватити; професори йому заздрили. Але ніхто не зміг стати на його шляху.

Кант на них просто забив. Так, забив абсолютно незворушно¹⁹³. Це єдиний мислитель, якого я знаю, хто уникав надії та хибних людських цінностей, що на них вона спирається. Який став перед лицем Гіркої Правди й відмовився прийняти її жахливу суть. Який дивився у прірву, тримаючись тільки за логіку і чистий розум. Який став перед богами, озброєний самим лише блискучим раціо...

...і якимось дивом переміг¹⁹⁴.

Але щоб зрозуміти Кантову титанічну боротьбу, доведеться спершу відволіктися й поговорити про розвиток психіки, зрілість і дорослість¹⁹⁵.

Як відбувається дорослішання

Коли мені було роки чотири, я торкнувся гарячої плити, хоча мама казала мені цього не робити. Того дня я отримав важливий урок: гарячі штуки — розвага так собі. Вони можуть попекти. Тому з ними треба обережно.

Біль — УНІВЕРСАЛЬНА КОНСТАНТА

У коридорі сиділа черга людей, які погодились узяти участь в експерименті. Науковці запрошували по одному, проводили людину в кімнатку й садовили на стілець. У кімнатці не було нічого, крім трохи пожовклого від старості комп'ютера з порожнім екраном, а замість клавіатури були всього дві кнопки²²⁷¹.

Завдання давали просте: сидіти, дивитися на екран і, якщо там з'явиться синя крапка, натискати кнопку з написом «Синя», а якщо фіолетова — кнопку з написом «Не синя».

Легко, правда?

От тільки кожен доброволець мав побачити тисячу крапок. Так, тисячу. А коли сеанс закінчувався, дослідники запрошували іншого добровольця, і процес повторювався: пожовклий комп'ютер, порожній екран, тисяча крапок. Наступний! Так експеримент провели із сотнями добровольців у кількох університетах.

Невже науковці досліджували новий різновид психологічних тортур? Невже це було експериментальне визначення меж людської нудьги? Ні. Насправді це дослідження за масштабом можна порівняти хіба тільки з його позірною безглуздістю. Потенціал у нього був без перебільшення сейсмічний: це було єдине наукове дослідження в сучасному світі, яке значною мірою пояснювало, що відбувається навколо нас і всередині нас.

Психологи досліджували явище, яке вони назвали «зміною бачення під впливом переважання». Згоден, назва для наших цілей геть непутяща, тому я наречу їхнє відкриття «Ефектом синьої крапки»²²⁸.